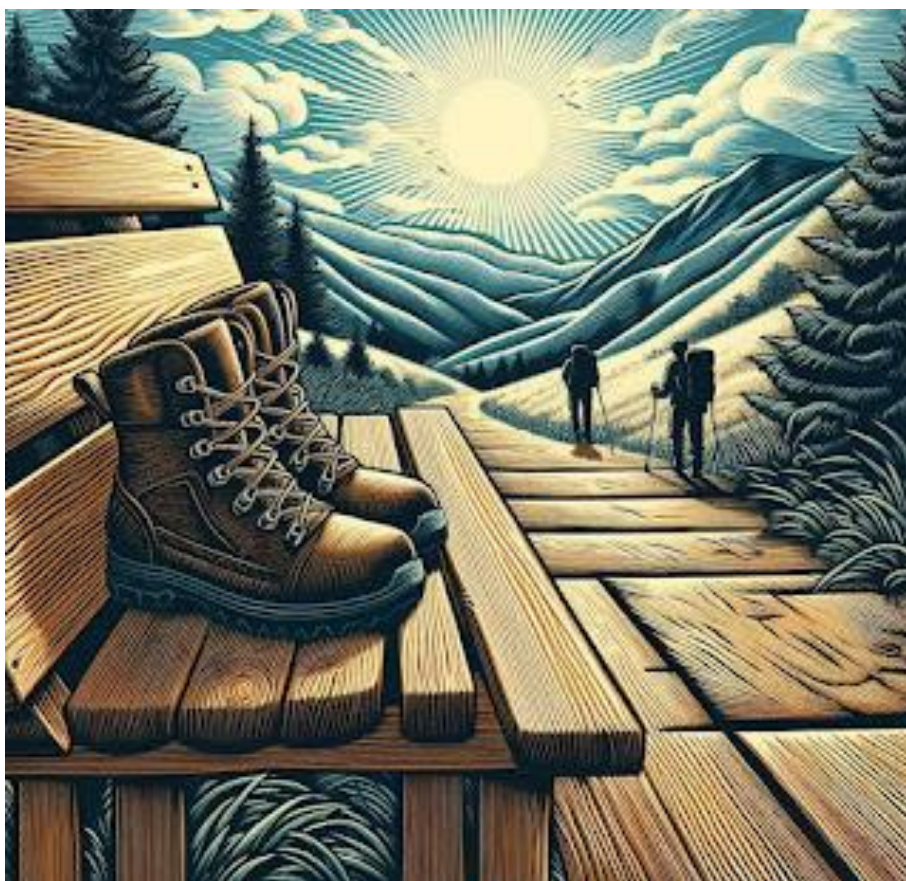

Verslag van het symposium

Paden van Rouw

Utrecht, Istituto Cervantes, donderdag 17 oktober 2024

Camino Academie en de Funeraire Academie

Paul Post (redactie en samenstelling)

Camino Cahier 9

Camino Academie 2025

Inhoud

Woord vooraf	3
WIEP KOEHOORN: Verslag van het symposium Paden van rouw	4
Inleiding	4
Blok 1: Rouwpaden	5
Blok 2: Rouw-pelgrimeren	12
Blok 3: Herinneringsbankjes en rouw in het publieke domein	16
PAUL POST: Herdenkingsbankjes: verkenning van een materieel ritueel	18
IRENE STENGs: Rouwen in het publieke domein	44
Over de sprekers	49
Colofon	50

Woord vooraf

In dit Camino Cahier doen we verslag van het gemeenschappelijk Camino Academie/Funeraire Academie symposium *Paden van rouw* dat op 17 oktober 2024 in Utrecht plaatsvond.

Terwijl de Funeraire Academie het verslag op haar site heeft staan (vgl. <https://www.totzover.nl/funeraire-academie/symposium-paden-van-rouw-terugblik/>) sluiten wij als Camino Academie aan bij de traditie om er een *Camino Cahier* van te maken, nummer 9 in dit geval.

Dit verslag bevat drie delen.

Het eerste deel is een uitgebreid verslag van de dag. De basis van het verslag wordt gevormd door een verslagtekst ter plekke gemaakt door Wiep Koehoorn die tevens op zijn blog te vinden is (<https://wiepkoehoorn.blogspot.com/2024/10/paden-van-rouw.html>).

Het oorspronkelijke verslag dat ook op de site van de Funeraire Academie te vinden is bevat ook een samenvatting van de bijdragen van Paul Post en Irene Stengs (zie <https://www.totzover.nl/funeraire-academie/symposium-paden-van-rouw-terugblik/>). In dit verslag zijn die samenvattingen weggelaten omdat de uitgewerkte versies van beide bijdragen in dit *Cahier* zijn opgenomen.

Hoewel dus er dus twee bijdragen als uitgebreid artikel zijn opgenomen die voornamelijk over omgaan met dood en rouw gaan acht ik het toch gepast die in een *Camino Cahier* op te nemen omdat we als Camino Academie geïnteresseerd zijn niet alleen in de camino en pelgrimage en bedevaart maar ook in de brede culturele en maatschappelijke context daarvan. De bijdragen over herdenkingsbankjes en rituele manifestaties in het publieke domein raken juist ook een ritueel milieu waarin ook pelgrimage zich bevindt. Ontwikkelingen en trends in dat gedeelde milieu betreffen zo ook de camino en pelgrimeren.

Tot slot is een speciaal woord van dank gericht aan de werkgroep die de organisatie in handen had, bestaande uit Laura Cramwinckel, Martin Hoondert, Chris Strijbos en ondergetekende.

Paul Post, Bussum/Oisterwijk febr. 2025

Verslag van het symposium Paden van rouw

Een symposium van de Camino Academie & Funeraire Academie

Nieuwsgierig geworden naar het thema van lopen & pelgrimeren bij rouw & verlies zijn ca. 75 belangstellenden naar het dagsymposium 'Paden van Rouw' gekomen.

Dit symposium is georganiseerd door de Camino Academie en de Funeraire Academie, in samenwerking met het Nederlands Genootschap van Sint Jacob en Museum Tot Zover (nationaal museum over leven en dood in Amsterdam).

Dit inspiratie-symposium is gericht op professionals die werkzaam zijn in de uitvaartbranche en rouwbegeleiding. Voorts op pelgrims, wandelaars, ritueelbegeleiders en studenten, en daarnaast voor eenieder met belangstelling voor dit onderwerp.

Het dagsymposium vindt plaats in Instituto Cervantes, in het centrum van Utrecht, vlak bij de gerestaureerde Domtoren.

Paden van Rouw

In de uitnodiging is het motto, de themastelling van het symposium aldus verwoord:

“Op weinig plekken is er meer rituele dynamiek en innovatie dan rond dood, rouw en herdenken. Opmerkelijk is de opkomst van lopen als weg (ook letterlijk gezien) om met verlies om te gaan. We staan stil bij onze doden door in beweging te komen. Rouw-coaches en uitvaartbegeleiders gaan aan de wandel met nabestaanden.

De camino naar Santiago de Compostela wordt door sommige pelgrims gelopen ter nagedachtenis van gestorven geliefden, soms ook met de as van de geliefde in de rugzak. De speelfilm 'The Way' (2010) markeerde met dat thema zondermeer een trend.

In een unieke samenwerking verkennen de Camino Academie en de Funeraire Academie tijdens dit symposium 'Paden van Rouw' onder andere het onderstaande:

1. lopen & pelgrimeren als rouwverwerking,
2. de vormen die dat aanneemt,
3. de praktijkervaringen,
4. de betekenislagen en
5. waarom biedt wandelen troost?"

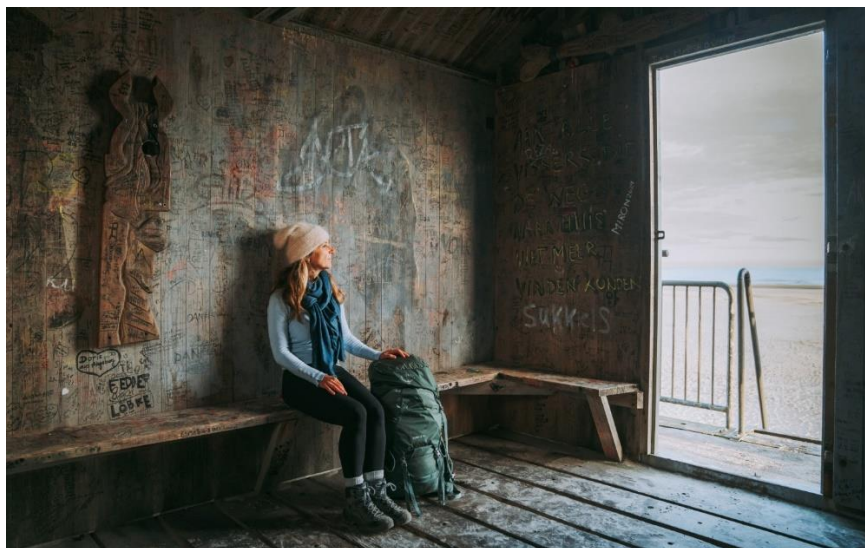
Rouw-wandelen

Dagvoorzitter Martin Hoondert van de Funeraire Academie, verbonden aan Tilburg University, opent het symposium en heet alle deelnemers en sprekers welkom.

Hoondert opent met een tweetal citaten uit het nieuwe boek van Thijs de Wolf (*De pelgrimsdroom*, Noordboek 2024) en introduceert vervolgens het symposiumthema en vertelt dat de expertises van de Camino Academie en de Funeraire Academie vandaag bijeen worden gebracht. Het zijn beide platforms waar onderzoek en praktijk elkaar ontmoeten.

Daarna geeft hij een overzicht over de drie blokken die het programma kent:

1. Rouwpaden;
2. Pelgrimeren en rouw op de camino;
3. Lopen en rouwen in het publieke domein.

Blok 1: Rouwpaden

Ontwerp van een Rouwpad op Terschelling - Anemoon Elzinga & Arjan Berkhuisen

Als opening vertellen Anemoon Elzinga (voorheen uitvaartbegeleidster) & Arjan Berkhuisen (directeur van de Waddenvereniging) over hun initiatief tot een rouwpad op Terschelling, de 'Walk of Grief'. Het is een vijfdaagse pelgrimstocht van 75 kilometer door de natuur op Terschelling. Dit pad is momenteel in ontwikkeling en zal komend voorjaar worden geopend.

Zij worden geïnterviewd door Paul Post.

Arjan vertelt dat hun zoon Mees op Terschelling is aangereden en als gevolg daarvan overleden. Daarna volgde voor Anemoon & Arjan een moeilijke periode waarin het hen goed deed om te wandelen. Ze wilden als vorm van rouwverwerking naar Santiago de Compostela lopen, maar dat was praktisch niet haalbaar, en gingen toen onderzoeken of ze zelf een pelgrimage-wandeltocht zouden kunnen ontwikkelen, gericht op rouwen.

Anemoon: “Wat je buiten vindt, vind je in jezelf, en andersom ook. Als je jezelf fysiek in beweging zet, komt er voor jezelf ruimte voor andere dingen”.

Het organiseren van zo'n pad begon met het praten met eilanders en eilandliefhebbers, over welke plekken op Terschelling voor hen van belang zouden kunnen zijn bij rouwen. Die punten zijn met elkaar verbonden om zo het pad uit te zetten. Daarna kwam de fase van 'woorden geven' aan de diepgang van dit pad.

Wandelaars op dit pad krijgen een amulet/speld om elkaar te herkennen onderweg en met elkaar in gesprek te gaan. Ze krijgen ook een doosje mee waarin ze onderweg gevonden zaken kunnen stoppen die te maken hebben met het eigen rouwproces.

Naast een boekje met teksten komt er ook een app met allerlei materiaal om onderweg te gebruiken. Maar niets hoeft, het zijn allemaal handreikingen.

Ook is er de mogelijkheid met een coach van het eiland in een groep op pad te gaan.

Anemoon ziet dit pad als iets anders dan een langeafstandswandeling, onder andere door de teksten van Babet te Winkel die in de wandelgids komen te staan. Dat het nieuwe pad ook als een pelgrimstocht wordt gezien, heeft in dit geval vooral te maken met je eigen rituelen, en met hoe je het landschap ziet en ervaart.

Het pad gaat op 1 maart 2025 open, op de sterfdag van hun zoon, tevens de dag van het begin van de meteorologische lente.

Een belangrijk element van het pad is verbonden met de veranderlijkheid van het Waddengebied, het gebied is continu aan verandering onderhevig, en zo is ook je eigen leven voortdurend in beweging. Daarom is een Waddeneiland zo geschikt voor een rouwpad. Het uitgangspunt is: 'holding space for grief'.

De vraag kwam aan de orde of er wel een 'markt' is voor dit toch wel heel specifieke wandelpad. Dat hebben ze vooraf niet onderzocht, maar het gelanceerde idee werd op *social media* heel vaak *geliked*, dus kennelijk is er wel een 'markt' voor. Ook hoeft het niet massaal te worden, want dat past niet bij de essentie van dit pad.

Mensen die rouwen, kunnen dit pad gaan lopen om hun verlies en verdriet te verwerken.

Voor Anemoon & Arjan stond hun zoon Mees eerst voorop, maar tijdens het opzetten van dit pad is de ontwikkeling van dit pad steeds meer voorop komen te staan. Mees is als het ware het steentje in de vijver geweest, die dit pad deed ontstaan.

Het pad is niet het doel, want ook al zou je maar honderd meter ervan lopen, en dat zou voor jou genoeg zijn, dan is het al prima.

Ze zijn gefascineerd door de vraag hoe de natuur en het wandelen je kunnen helpen bij rouwen. Dat thema zal nog terugkomen op het symposium.

Reflectie vanuit ritueel perspectief - Damiaan Messing

De volgende spreker, Damiaan Messing, studeerde rituele studies en is initiatiefnemer van de pelgrimsroute *Walk of Wisdom*, een populaire route rond Nijmegen die tien jaar geleden is ontwikkeld. De *Walk of Wisdom* was mede inspiratie voor de *Walk of Grief*.

Damiaan presenteert zijn inzichten bij het ontwikkelen van zo'n pad als een nieuw ritueel. Hij onderzoekt hoe een ritueel werkt en vanuit die inzichten ontwikkelde hij de *Walk of Wisdom* als seculiere pelgrimsroute, los van religies. Inmiddels hebben zo'n 18.000 mensen dit pad gelopen, per jaar zo'n 2.000-3.000 wandelaars.

Vanuit zijn ervaring met de *Walk of Wisdom* reflecteert hij op de *Walk of Grief* van Terschelling en formuleert een aantal uitgangspunten ten aanzien van rituelen:

- Rituelen zijn dynamisch, veranderlijk en creatief. De pelgrimage is als ritueel ook voortdurend in verandering.
- Elke uitvoering van een ritueel is een nieuwe creatie, ook heel individueel. Niet alleen de inhoud verandert, maar ook de vorm ervan. Zo is bijvoorbeeld ook elke kerkdienst van elke zondag steeds een nieuwe creatie.
- Bij het ontwikkelen van een ritueel gaat het niet om 'de waarheid', maar om de betekenis van het ritueel. Een ritueel moet je niet teveel willen invullen.
- Rituelen doen een beroep op meerdere zintuigen. Een divers landschap past daar bij, waar al je zintuigen zoveel mogelijk bij worden geactiveerd.

-Rituelen zijn biologisch '*hardwired*', ofwel biologisch ingebouwd. Wij hebben een ritueel instinct. Maak het ritueel derhalve niet te vreemd en gebruik erbij natuurlijke gebaren. Sluit aan op wat er al is.

-Leer bij het ontwikkelen van zo'n ritueel-pad om niet te kopiëren. Daarom is bij de *Walk of Wisdom* de camino niet gekopieerd, maar is er een eigen ritueel ontwikkeld geïnspireerd op elementen van de camino. Zo is er een armbandje waaraan ringen van de etappes worden geregen, een zaailing als symbool, en een certificaat bij aankomst. Daarnaast is er een vertrekceremonie waarin mensen een intentie voor hun tocht kunnen uitspreken. Het mag, maar hoeft niet.

-Rituelen richten je focuslens op wat belangrijk is.

-Rituelen gaan over *Me-time*, en daarmee ook over *Quality-time*; alleen of samen met een ander.

-En met rituelen kun je iets uitdrukken wat anders moeilijk tot uitdrukking is te brengen.

Kijken we nu met deze inzichten naar de *Walk of Grief* dan kunnen we de vraag stellen of dit een nieuw nationaal rouwritueel zou kunnen worden. Damiaan denkt van wel. Het heeft tal van aansprekende elementen zoals de overgang naar het pad via de boottocht (die moet je immers nemen om te beginnen) en het verrassende en afwisselende landschap van Terschelling.

Al lopend, het kernritueel, sluit het pad aan op elementen in het landschap de zee, een drenkelingenhuisje, een eenzame boom op het eiland. Zoals gezegd krijg je struinkistje mee om daar onderweg gevonden dingen in te doen die je onderweg raken.

Voor Damiaan biedt het pad een authentiek verhaal, en getuigen de makers ervan van geduld en toewijding. Het pad is een ritueel experiment dat een beroep doet op je zintuigen. Er is sprake van lokaal draagvlak voor dit pad en inzet van vrijwilligers.

Damiaan sluit af met het uitspreken van de hoop en de verwachting dat de initiatiefnemers slagen in hun opzet.

Paneldiscussie

Aan een direct aansluitende plenaire vervolgsessie neemt - naast de voorgaande sprekers - ook uitvaarverzorgster Francy Derix deel die rouwwandelingen aanbiedt als vorm van nazorg. Dat is altijd dezelfde wandeling door een bosgebied en langs een weiland. Tijdens een pauze wordt muziek afgespeeld, die daarvoor door de deelnemers is uitgezocht. Het gaat al wandelend om mooie gesprekken in een ontspannen sfeer. Na de pauze lopen de deelnemers terug naar het beginpunt.

Het is de bedoeling dat je alleen deelneemt, zonder je naasten. Soms loop je alleen, soms met een ander. Zo ontmoeten lotgenoten elkaar in de natuur op een ongedwongen wijze. Je realiseert je onderweg ook dat je leven door gaat, zoals ook de natuur voortdurend in verandering is. Er lopen enkele begeleiders mee, maar niet in de functie van coach.

Babet te Winkel

Het eerste blok sluit af met enkele teksten van Babet te Winkel, schrijfster van het boek 'Zien in het donker' (Amsterdam: Atlas/Contact 2023). Zij maakt ook teksten voor de Walk of Grief. Haar eerste tekst is een bespiegeling over het bewandelen van de Walk of Grief.

Je verlaat het vasteland om naar het eiland te gaan om daar het pad te bewandelen. Van je volle agenda ga je naar de leegte van het eiland. Je laat je onderweg raken in je gevoel.

Als je onderweg aandachtig kijkt, vallen je zaken op. De scherpte (het verdriet) van vandaag kan na verloop van tijd verschuiven naar aandacht voor je toekomst. Je krijgt onderweg te maken met veranderingen, zoals in je leven, bijvoorbeeld qua overgangen van het landschap en in de overgangen van de sferen die daarbij passen.

Het drenkelingenhuisje (er is al zo'n huisje vanaf 1863) op Terschelling van nu is van de vorige eeuw. Mensen hebben hiervan een soort monument gemaakt, in het huisje hebben ze hun namen gekrast. Neem hier de tijd om te rusten en om de kwaliteit van deze plek in je op te nemen.

Afval verwerk je, maar verlies niet. Dood hout wordt door Staatsbosbeheer niet meer weggehaald uit het bos. Zo is er de kans voor een langzaam proces waar veel natuurlijke organismen bij betrokken zijn. Het creëert de voedingsbodem voor nieuw leven. Wat als we rouw ook zo gaan zien? Net zoals in het bos hoeft er bij rouw niets weg. Je lost niet iets op, maar laat het constant aan verandering onderhevig zijn. Precies zoals de natuur het ons voordoet.

Blok 2: Rouw-pelgrimeren

Pelgrimeren (op de camino) en rouwen; een ervaringsverhaal - Rient Ploeger

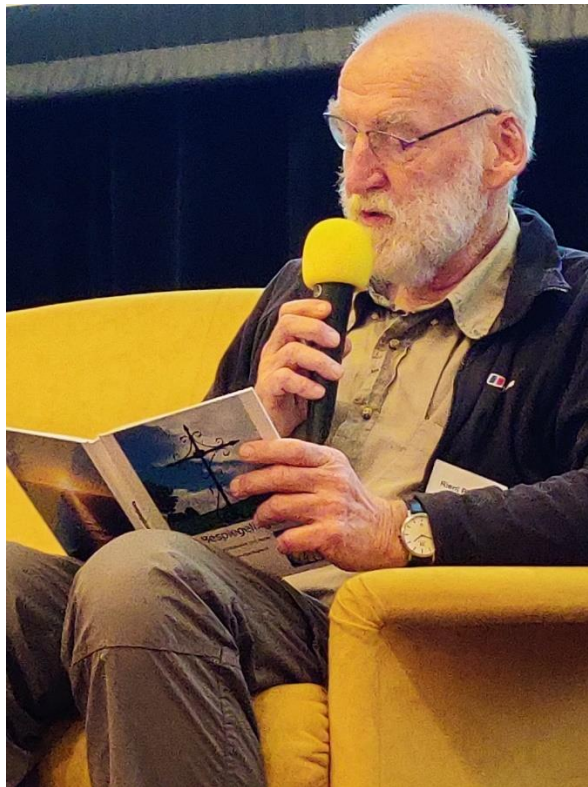
In het tweede blok als start van het middagprogramma gaat het over pelgrimeren en rouw. Eerst is er het ervaringsverhaal van camino-ganger Rient Ploeger. Zijn pelgrimeren staat in het teken van zijn echtgenote Aafke die in 2020 overleed. Martin interviewt hem.

Ploeger wandelt niet, maar loopt. Voor Rient een belangrijk verschil. Wandelen doe je op een zondagmiddag, lopen gaat verder en ook door een andere omgeving dan bij je thuis. Dat lopen brengt hem veel, zoals ruimte voor gedachten over wat hem op dat moment bezig houdt. Gedachten gaan dan wel alle kanten op, en toch brengt het je verder met waar je je mee bezig houdt.

Pelgrimeren gaat weer een stap verder dan lopen want pelgrimeren heeft te maken met elkaar spreken, het uitwisselen van elkaars ervaringen, veel alleen zijn, en je bezinnen over de toekomst. Het heeft voor hem te maken met dat vage begrip 'spiritualiteit'.

Rient koos voor de camino, omdat zijn vrouw vóór haar overlijden ook (met hem) naar Santiago de Compostela liep. Het gevoel dat hij pelgrim was, ontstond eigenlijk pas bij zijn vierde camino (hij liep er vijf), toen hij heel veel mensen ontmoette en sprak. Iemand noemde hem toen een pelgrim en vanaf dat moment erkende hij dat hij een pelgrim is.

Aafke had op Cruz de Ferro bij het neerleggen van een kruis-steentje bij dat kruis de ervaring dat haar overleden moeder haar daar aanraakte. Bij de Cruz de Ferro heeft Rient later ook een deel van Aafkes as achtergelaten.

Behalve in hun tuin strooide hij de laatste as van zijn vrouw uit over de Atlantische Oceaan ter hoogte van Muxía. Naar die plek had Aafke kleinoden van anderen meegenomen om die daar achter te laten en in zee te gooien.

Afsluitend leest Rient een gedicht voor van Cees, een goede vriend, die inmiddels ook is overleden, met onder andere deze regels:

*Straks zul je gaan,
om thuis te komen in jezelf,
waar de stilte je omgeeft.
Stilte zonder eenzaamheid.*

*Ik ben maar een pelgrim op de weg
Maar ik loop nooit alleen
We komen elkaar weer tegen
Om te zingen en verhalen te vertellen
Ik verwacht Zijn hand te raken.*

Reflectie vanuit therapeutisch perspectief

Impact van lopen op rouw; lopen in de natuur – Erna Eskes

Na dit ervaringsverhaal van Rient Ploeger volgt ook in dit blok een reflectie, in dit geval door wandelcoach Erna Eskes over de impact van lopen op rouw en van lopen in de natuur. Kernwoord is voor haar natuur. Aan de hand van ervaringen en inzichten laat ze zien wat de natuur kan doen bij rouw en verlies.

Enkele krachtlijnen van haar betoog zijn:

-Rouwen kost veel energie, en daar word je heel erg moe van zo weet ze uit eigen ervaring.

Hun zoon en schoondochter hebben een ongeluk gehad, en hun zoon heeft dat niet overleefd. Dat resulteerde in een hele drukke tijd van veel bezoeken en gesprekken, met ook veel onbegrip van anderen.

Na maanden van rouw ging ze het bos in, om te lopen, en daarna ging ze de opleiding tot wandelcoach volgen, waar ze leerde om anders naar de natuur te kijken. Ze begeleidt nu mensen die in rouw zijn om te reïntegreren op hun werkplek.

-Een rouwproces kun je beter aan als je gaat werken aan je vitaliteit. Wandelcoaching gaat dan ook over energie en belastbaarheid (wandelen in de natuur geeft energie), over stress (natuur reduceert stress), over concentratie (je moet je hoofd leegmaken), over fysieke gezondheid (verwerken is topsport). Deze stappen doet de natuur zelf. De vijfde stap is gedrag (inzicht en bewustwording dat je abnormale gedrag toch wel normaal is in die situatie), en de zesde gaat over (werk)geluk (waar krijg je energie van?). De zevende gaat over perspectief (associaties en metaforen geven inzicht).

-Rouwen is voor iedereen verschillend, dus kun je als rouw- en wandelcoach geen maatwerk leveren.

-Het verlies van je geliefde blijft er altijd, maar de omvang van dat verlies wordt - als de tijd voortschrijdt - kleiner, en krijgt een andere plaats.

-Ze werkt met beelden, bijvoorbeeld met foto's, om het gesprek met rouwendenden te voeren.

Haar algemene boodschap luidt: rouwen is een *natuurlijk* proces. Door in de natuur te zijn, ben je al halverwege met je rouwen, want wij zijn zelf natuur, en dus kun je in de natuur het beste herstellen.

Plenaire discussie

Aansluitend is er gelegenheid om vragen te stellen aan Rient en Erna.

Daar komt onder andere aan de orde dat het vasthouden van wandelherinneringen waardevol kan zijn, bijvoorbeeld door foto's met aantekeningen erbij, en zeker als je dat verbindt aan bijvoorbeeld je leed en rouw, krijgt dat meer betekenis. Het keer op keer herlezen van dergelijke teksten blijft van waarde.

Babet te Winkel

Ook dit blok wordt afgesloten met teksten van Babet. Ze leest enkele passages voor uit haar boek *Zien in het donker; een nieuwe taal voor rouw*.

Blok 3: Herdenkingsbankjes en rouwen in het publieke domein

Het derde en laatste blok van het symposium begint met herinnerings- of herdenkingsbankjes en vervolgens over rouw in het openbaar.

Herinneringsbankjes – Mathijs Deen

Eerst is er ter opening een korte video waarin Martin spreekt met Mathijs Deen, radiomaker en thrillerauteur, die een podcast maakte over die bankjes en zich afvraagt of die bankjes er nu zijn voor de levenden of voor de doden.

Vanzelfsprekend zijn die bankjes niet voor de doden, want die zitten niet meer, maar ze verwijzen wel naar een dode.

Deen denkt niet dat hij er zelf een zou willen hebben of plaatsen. Maar, als hij er een zou moeten plaatsen, dan voor zijn overleden vader. En de tekst die daar dan op zou moeten staan: *“En toen gebeurde het onvoorstelbare, want mijn vader maakte een huppeltje”*.

Zie voor dit filmpje:

https://www.youtube.com/watch?v=vSOLZGIWVA&embeds_referring_euri=https%3A%2F%2Fwww.totzover.nl%2F&source_ve_path=Mjg2NjY

Herdenkingsbankjes, verkenning van een materieel ritueel - Paul Post

Aansluitend verkent Paul Post die bankjes als verschijnsel.

Een geannoteerde uitwerking van zijn presentatie is in dit cahier opgenomen.

Rouwen in het publieke domein: een beschouwing – Irene Stengs

Dat al genoemde aspect van rouwen in het openbaar staat tot slot van dit blok en van de hele dag centraal in de lezing door Irene Stengs (Meertens Instituut, Vrije Universiteit Amsterdam).

Ook deze bijdrage is uitgewerkt deel van dit Cahier.

Afsluiting

Na nog enkele vragen sloot Martin het symposium af door enkele lijnen te schetsen die hem waren opgevallen.

Herdenkingsbankjes: verkenning van een materieel ritueel¹

Opening

Opstap: bankjes voor de pelgrim

Eigenlijk is het wel opvallend dat er in pelgrimsliteratuur nauwelijks aandacht is voor bankjes, bankjes onderweg. In de onvolprezen Jacobsstaf heb ik er bij mijn weten nooit over gelezen, terwijl nagenoeg alle andere elementen en aspecten langs de camino aan bod kwamen en komen: routemarkering, waterkranen, monumenten en monumentjes, flora en fauna in de berm. Wel lees ik in de vele gepubliceerde pelgimsverslagen over het belang van bankjes. Pelgrimwandelaars kijken uit naar een bankje om te rusten, vooral ook om even iets te eten. Herhaaldelijk wordt beschreven hoe blij men is met een mooi bankje, hoe een bankje wordt gedeeld met ene medepelgrim en mooie gesprekken oplevert. Bij een wandelweg horen bankjes. Steeds vaker worden die bankjes langs de weg, in steden en dorpen, maar vooral ook daarbuiten toegewijd aan iemand, opgedragen aan een overledene ter herdenking. Wandelaars in Engeland zal dat erg bekend voorkomen, daar zijn bijna alle bankjes voorzien van een naam en opdracht.

Aanzet, opzet en inzet

Tot op het laatst van haar leven wandelde ik veel en graag mijn vrouw. En altijd keek zij uit naar bankjes, dan konden we zitten. Op het laatst zocht ik de routes ook daarop uit, we kozen paden waarvan ik wist dat er veel bankjes waren. Dat was vooral in het Gooi en rond Oisterwijk. Wat ons al langere tijd opviel was dat die bankjes steeds vaker een klein metalen plaatje hadden met daarop een naam, soms geboorte en sterfdata, of een opdracht of motto. Bij uitzondering, vooral in Brabant, zie ik de tekst niet op een opgeschroefd plaatje maar in het hout uitgevreesd.

Opeens waren het er wel heel veel, en ook in de media, lokale media vooral, vielen me meldingen van 'het stichten' van die bankjes op.

Overigens zijn er ook kritische geluiden. Ik hoor en lees over mensen die zich ergeren aan al die bankjes met opschriften waarin melding is van overledenen. Waarom worden we daarmee lastig gevallen op een wandeling in de natuur? Kan dat niet op het kerkhof?

¹ Dit is een geannoteerde en uitgewerkte versie van de lezing op het symposium *Paden van rouw*; de lezing werd ondersteund met een PowerPoint presentatie.

Plots zag ik dus overal die bankjes. Kwam het omdat ik er op ging letten? Omdat, zoals bij allerlei verschijnselen (bepaald automerk, bepaalde kwaal), je er zelf mee bezig bent? Of is het inderdaad een opkomend fenomeen, die bankjes ter herinnering aan...?

Het is, zo zal blijken uit mijn verkenningen, inderdaad een recent verschijnsel (maar wel geworteld in een traditie) en mijn blik wordt zeker ook bepaald doordat ik met verwante thema's bezig was en ben. Zo ben ik erg geïnteresseerd in nieuwe opkomende rituelen (in jargon: *emerging rituals*) en dan vooral ook rond sterven, dood en rouw.² Die bankjes plaatste ik ook direct in het licht van de discussie over de aard van onze dodenriten. Daarom was ik zo getroffen door de podcast van Mathijs Deen over die bankjes.³ Hij stelt daar de vraag of die bankjes er nu zijn voor de levenden of voor doden?

Die vraag stel ik ook in deze bijdrage. Maar op weg naar een antwoord verken ik vooral het verschijnsel van die overal verschijnende bankjes.

De opzet van dit artikel is als een drieluik. Eerst geef ik een reeks impressies van de ontwikkeling van het fenomeen. Daarna benoem ik een reeks invloeden en contexten die in mijn optiek bepalend zijn voor de opkomst. En tot slot presenteer ik meer inhoudelijk een aantal analytische elementen of aspecten die bouwstenen kunnen zijn voor een visie op de bankjes in onze actuele cultuur.

Een bepalend perspectief bij alle drie luiken is dat ik die bankjes beschouw als een ritueel, als een materieel ritueel waarmee mensen voorbij gaan aan het louter functionele. Via het functionele gebruiksvoorwerp van het publieke materiële zitbankje in de natuur brengt men iets tot expressie: verlies, rouw, droefheid, herinneringen, uitzicht. Men markeert aldus een persoon, maar ook gevoelens.

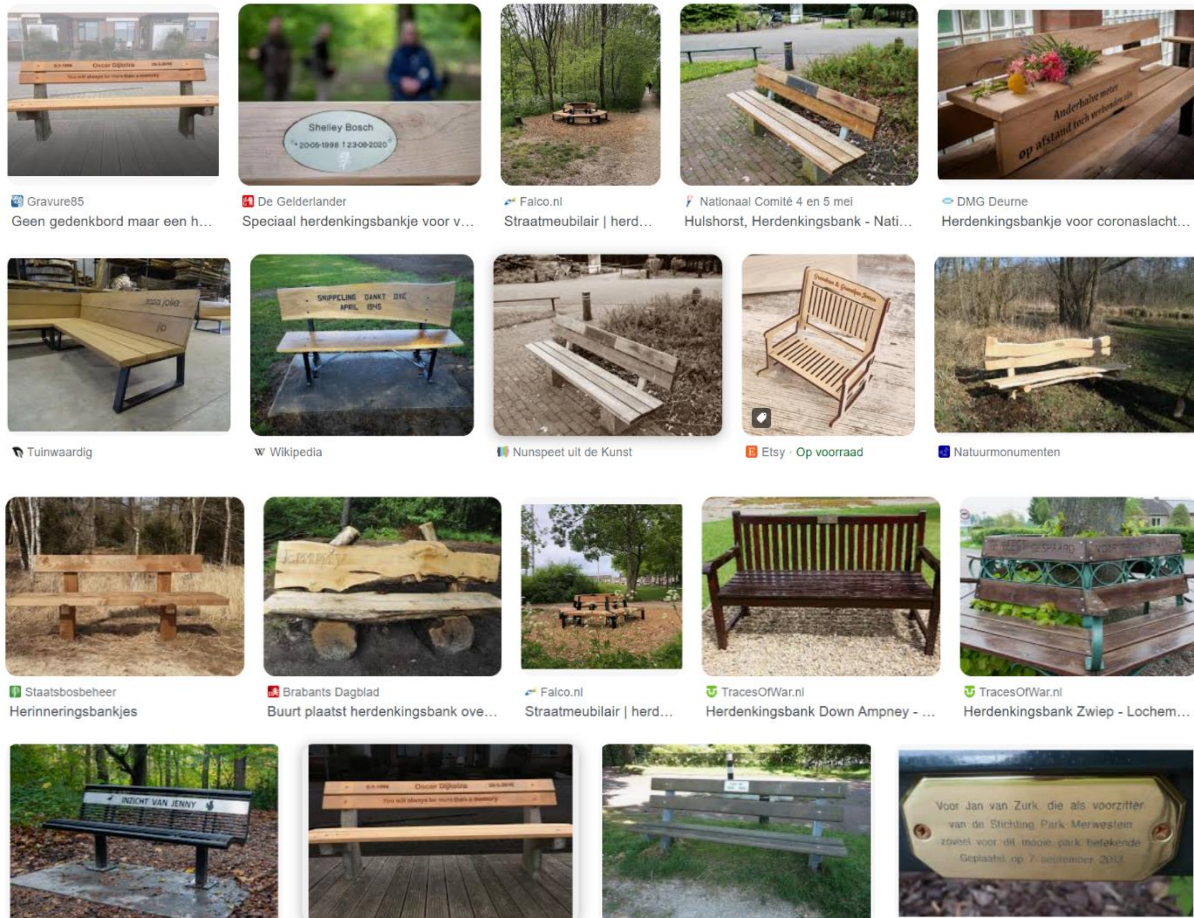
² Vgl. algemeen: P. POST: *Rituelen. Theorie en praktijk in kort bestek* (Almere 2021).

³ M. DEEN: podcast 2023 NPO1: Bankjes voor de doden: <https://www.nporadio1.nl/podcasts/docs/93461/137-bankjes-voor-de-doden>.

Impressies van een ontwikkeling

Ik zet eerst de zojuist al ingezette impressies van houten bankjes met een plaatje nog door om nu ook enigszins zicht te krijgen op de ontwikkeling ervan.

Variëteit

Screenshot zoekopdracht google herdenkingsbankjes > afbeeldingen, overzicht

(gezien nov. 2023).

Bij nadere inventarisatie blijkt de variatie groot. Inderdaad lijken de bankjes ter herinnering aan overledenen in de meerderheid. Maar er is beslist meer. Er zijn huwelijksbankjes ter markering van een huwelijk (pas gesloten, of al 40 jaar), verjaardagsbankjes, bedankbankjes (voor zoveel jaar vrijwilligerswerk bijvoorbeeld). Herdenkingsbankjes zijn er soms om een plotselinge onverdiende dood te markeren. Een tragisch ongeval of een moord. Zo kreeg de in 2020 in Ede

vermoorde Shelley Bosch een bankje net als in 2021 de doodgestoken Megan in Breda. In beide gevallen onthulde ('opende') de burgemeester de houten herinneringsbank met een plechtigheid.

Het initiatief van de bankjes kan komen van een individu, een partner, of van een groep, nabestaanden, familie, of een wijk of buurt, collega's van werk. In sommige gevallen lijkt het bankje de rol te hebben van een wegwijk ter markering van een ongeval. Zo plaatsten buurtbewoners een bankje aan het Voorste Goorven in de Oisterwijkse bossen ter herinnering aan Emmy Hommen die overleed door een aanrijding (2012). In het Brabants dagblad maakte journalist Kim Spanjers een reeks bijdragen over de achtergronden van enkele bankjes bij Oisterwijk.⁴

▲ De herdenkingsbank aan het Voorste Goorven in de Oisterwijkse bossen.

Buurt plaatst herdenkingsbank overleden Oisterwijkse

OISTERWIJK - Aan het Voorste Goorven in de Oisterwijkse bossen is recent een bankje geplaatst ter herinnering aan Emmy Hommen, die in april overleed nadat ze werd aangereden op de Van Tienhovenlaan.

Brabants Dagblad editie Tilburg 17 07 2012.

⁴ Betreft drie artikelen in oktober 2024 in het *Brabants Dagblad* door Kim Spanjers: <https://www.bd.nl/oisterwijk/huwelijk-hield-geen-stand-het-bankje-dat-daaraan-herinnert-wel-ik-kom-er-nog-steeds-graag-a6a423f1/> ; [Plek zat in het Oisterwijkse bos, maar Natuurmonumenten wil geen nieuwe herinneringsbankjes meer, hoe zit dat?](#) ; [Geen begraafplaats, maar een bankje voor Cas \(4\): 'Bij het speeltuintje'](#) .

Geschiedenis

Maar op wandelingen ontdekte ik op de bankjes zelf ook de langere traditie van de bankjes. Op mijn wandelroute van Bussum naar Hilversum staan op wat nu het Heimanspad heet allerlei bankjes. Op sommige daarvan zitten meerdere koperen plaatjes waaruit duidelijk wordt dat die bankjes een geschenk zijn van de Rotaryclubs Bussum, Laren-Blaricum en Naarden-Bussum. Een tweede plaatje ernaast betreft dan herplaatsing na restauratie of vernieuwing. Zo geeft een bank plaatsing aan in 2005 en vernieuwing in 2017.

Bankje tussen Bussum en Hilversum (foto: P. Post 2024).

Detail bankje tussen Bussum en Hilversum met sponsoring plaatjes 2005 en 2017 (foto: P. Post 2014).

De bankjes zijn dus onderdeel van sponsoring door serviceverenigingen en spaart de terreineigenaar of -beheerder geld uit voor plaatsing en onderhoud. Dat zien we inmiddels in heel Nederland. Natuurmonumenten en provinciale landschappen hebben vanaf ca. 2000 het plaatsen van bankjes ontdekt als sponsormodel en naast verenigingen zijn daarvoor ook particulieren in beeld gekomen. Naast gesponsord door de Rotary geeft het Goois Natuurreservaat ook de mogelijkheid aan particulieren om een bankje te stichten of te adopteren ter herinnering aan een overleden dierbare.

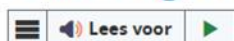
In het Gooi kan zo een langere geschiedenis van bankjes worden gereconstrueerd. In het interbellum, vlak vóór de Tweede Wereldoorlog, ontstaan er rond Hilversum wandelroutes. Het initiatief tot bijvoorbeeld het Voetstappenpad (zo genoemd naar de routemarkering via betonnen paaltjes met een voetafdruk erop) komt van de lokale Hilversumse pension- en hotelhouders in samenwerking met de gemeente en terreinbeheerders (Stad en Lande van Gooiland). Zo ontstaat er in de jaren '30 van de vorige eeuw als werkverschaffingsproject een wandelpad rond Hilversum van 27 km met hier en daar bankjes. Later worden komen die paden en bankjes in beheer van gemeenten en natuurbeheerders die later dus die bankjes ook als te sponsoren uitventen.

Regulering

De verschillende natuur- en landschapsbeheerders die betrokken zijn bij de uitgifte van bankjes hebben elk eigen beleidslijnen. Zo is er doorgaans een maximum aan te plaatsen bankjes. Veel organisaties hebben inmiddels een stop en hanteren wachtlijsten. Pas als bankjes verdwijnen of er bij uitbreidingen nieuwe in beeld komen mensen op de wachtlijst in aanmerking. Bij speciale omstandigheden worden er wel uitzonderingen gemaakt. Zo kreeg Cas Mulder (in 2023 overleden toen hij 4,5 jaar was) zijn bankje van Natuurmonumenten bij Groot Speijck in Oisterwijk.

De meeste organisaties hebben een reglement voor de bankjes waarin voorwaarden staan omschreven. Bij wijze van voorbeeld hierbij die van het Limburgs Landschap. Grosso modo zien we deze voorwaarden breed terug. Wel zie ik vaker dat naam, geboorte- en sterfdatum liever niet genoemd worden en enkel een motto wordt toegestaan.

Herdenkingsbankje - informatie en voorwaarden Stichting Het Limburgs Landschap

Voorwaarden

- Stichting het Limburgs Landschap bepaalt het model, of en waar er plek is voor een bank en in welk natuurgebied.
- De bank blijft eigendom van Stichting het Limburgs Landschap.
- Er is, indien gewenst, ruimte voor een naamsvermelding op een plaatje volgens het vaste formaat in de rugleuning. Het plaatje is 6x25cm, messingkleur en voor de leesbaarheid is 40 tot max. 45 tekens goed. Er wordt uitgegaan van zo weinig mogelijk tekst, bij voorkeur alleen naam en jaartal(len). Als het plaatje gestolen of vernield wordt hoeft Het Limburgs Landschap het plaatje niet te vervangen.
- Het Limburgs Landschap garandeert de plek voor 10 jaar.
- Banken staan in natuurterreinen en staan bloot aan weersomstandigheden en zijn in deel van het jaar beperkt te gebruiken.
- Onderhoud aan banken beperkt zich tot het functioneel en veilig houden van de bank.
- Banken die als gevolg van vandalisme onherstelbaar beschadigd zijn worden niet vervangen op kosten van Stichting het Limburgs Landschap.
- Bij de bank mogen verder geen objecten worden neergezet.

Stichting
het Limburgs
Landschap

Kosten

De bank met het plaatje kost € 750,01 euro inclusief plaatsing.

De prijzen lopen sterk uiteen zag ik. Soms is er al een bankje voor 250 € maar dat kan oplopen tot 1250 € (Natuurmonumenten) of zelfs 1450 tot 1500 € (Brabants Landschap). Bij die grotere bedragen zit dan wel 10 jaar onderhoud inbegrepen.

De Social Sofa

Een in dit verband te noemen ontwikkeling is de plotselinge opkomst in 2005/6 van stenen banken die bekend staan als *Social Sofa's* (inmiddels een product/merknaam) of mozaïekbanken. In wezen grijpen die banken terug op een oudere traditie van stenen herdenkingsbanken waarover onder meer. De Social Sofa is een idee van Karin Bruers (kermiste, cabaretière, hotelhoudster uit Oisterwijk) die ze introduceerde in het kader van verhitte politieke gemoederen in Tilburg. De sofa moest mensen bij elkaar brengen. Het idee sloeg aan en de Social Sofa verspreidde zich over heel Nederland. Het werd ook een commercieel product. De mozaïekbank is als herdenkings- of markeringsbank bedoeld voor de stedelijke omgeving. De sofa wordt geleverd als betonnen casco (1650 kg!) met ca. 30.000 mozaïeksteentjes. Je maakt dan zelf het eindproduct naar eigen ontwerp. Als prijs moet je denken aan ca. 4000 €, mede afhankelijk van vervoerkosten. Ook de sofa's worden geplaatst ter nagedachtenis aan personen, maar vaker als markering aan een ingrijpende gebeurtenis (zo verscheen er na de Geuloverstroming in Valkenburg in 2021 een sofa) of wijk- of groepsgebonden initiatief.

Hiermee hebben we dus een volwaardige pendant voor de bebouwde omgeving van de houten bank in natuur en parken.

Social Sofa's bij het verkoopcentrum aan de Sprendlingenstraat in Oisterwijk (foto: P. Post 2024).

Corona

Een ander belangrijk moment in de ontwikkeling van de herdenkingsbank is corona. Tijdens en na de coronapandemie (2020-2022) is een houten bankje een geliefd middel om slachtoffers te herdenken of in meer algemene zin stil te staan (zitten in dit geval) bij die periode. Bij ziekenhuizen en zorginstellingen, in parken in steden en dorpen, worden 'coronabanken' geplaatst. In Brabant ontstaan tijdens de pandemie zogenoemde 'mijmerbankjes', waar je elkaar kunt ontmoeten met inachtneming van anderhalve meter afstand: "Anderhalve meter. Op afstand toch verbonden zijn". In Oisterwijk worden op verschillende plaatsen tijdens corona bankjes in de natuur beklad met leuzen tegen de coronamaatregelen. Bedoeld of onbedoeld wordt met de leuze "corona = leugens !!" gespeeld met de benaming van die bankjes als leugenbankjes (naar de oude mannen die er sterke verhalen of roddels uitwisselen).

'Leugenbankjes' beklad tijdens corona, kruising Logtsebaan en Fransebaan in Oisterwijk

(foto: Maria van der Heyden jan. 2021, coll. Regionaal Archief Tilburg).

Goede doelen

Als meest recente ontwikkeling rond herdenkingsbankjes zie ik de stichting van bankjes voor collectieve 'goede doelen'. Er komen bankjes voor aandacht voor zelfdoding ("Ik zie je. Een goed gesprek begint met iemand écht zien") of dementie (bankjes langs 'het vergeet-mij-niet-pad om aandacht te vragen voor Dementie"), steeds met een QR code voor meer informatie.

Bankje voor aandacht voor zelfmoordpreventie in Bussum (foto: P. Post 2024).

Bankje voor aandacht voor dementie in Bussum (foto: P. Post 2024).

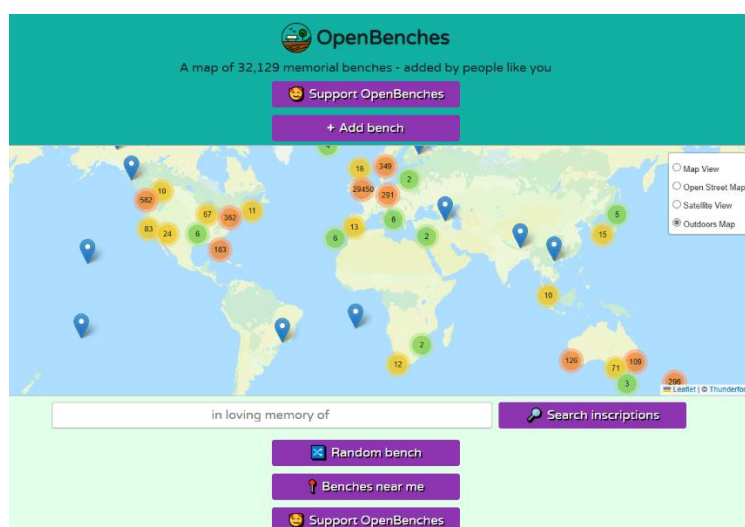
Algemene ontwikkelingsschets

De algemene ontwikkeling van de huidige herdenkings- of herinneringsbankjes kan in grove lijnen als volgt worden geschetst:

- Opkomst in de jaren '90 van de vorige eeuw met bloei in het nieuwe millennium als sponsormodel voor natuurorganisaties bij beheer van bankjes.
- Na collectieve adoptie door serviceclubs komt vanaf 2000 individuele adoptie sterk op.
- Vanaf 2005/6 is er de opkomst van de Social Sofa voor de bebouwde omgeving.
- 2020-2022: coronabankjes.
- Vanaf 2020 worden ook algemene goede doelen aan bankjes gekoppeld.

Internationaal perspectief

Voordat we in een tweede luik ingaan op invloeden stellen we nu al de vraag aan de orde of het nu een Nederlands fenomeen is, die herdenkingsbankjes, of ook internationaal. Zonder het zondermeer een Britse traditie te noemen, zoals wel gebeurt, zijn herdenkingsbankjes een internationaal verschijnsel. Er zijn op internet mondiale databases te vinden zoals *OpenBenches*.⁵

Screenshot *OpenBenches* (gezien dec. 2023).

⁵ <https://openbenches.org/> (gezien dec. 2024).

Hoewel ik de indruk heb dat die databases niet echt een betrouwbaar representatief beeld geven komt er wel uit naar voren dat de bankjes vooral een Angelsaksisch fenomeen zijn. Engeland scoort hoog, maar ook de USA, Canada en Australië. Maar we zien beslist ook elders, zoals in Oost-Europa, herdenkingsbankjes. In Oost-Europa zijn het vaak echte monumenten waarop de herdachte persoon ook is afgebeeld (in brons, steen of kunststof).

Ook is er niet alleen inventariserende aandacht voor herdenkingsbankjes, maar ook meer betrokken interesse. Zo is er in de USA het *Bench by the road project* (vanaf 2006) dat het plaatsen van banken stimuleert voor plaatsen of personen die markering of herdenking verdienen.⁶

Bench By The Road Project

[History](#) | [Photos](#) | [Description](#) | [Application](#) | [Contacts](#)

Photo: Hilary Solan

The Bench by the Road Project is a memorial history and community outreach initiative of the Toni Morrison Society. The Project was launched on February 18, 2006, on the occasion of Toni Morrison's 75th Birthday. The name "Bench by the Road" is taken from Morrison's remarks in a 1989 interview with World Magazine where she spoke of the absences of historical markers that help remember the lives of

Screenshot *Bench by the road project* (gezien nov. 2023).

En er zijn verschillende initiatieven die via blogs en indices de verhalen achter de bankjes willen vastleggen zoals de Amerikaanse *Memorial Bench Index* van het *Provincetown History Preservation project* (2007ss.).⁷

⁶ <https://www.tonimorrisonssociety.org/bench.html> (gezien dec. 2024).

⁷ <https://provincetownhistoryproject.org/archives/6535> (gezien dec. 2024).

Provincetown History Preservation Project

[ABOUT](#) | [DONATE](#) | [CONTACT](#)

[BROWSE](#) | [SEARCH](#)

[Advanced Search](#)

MEMORIAL BENCH INDEX

[<< Back to Listings](#)

#	A-Z	Dedication	Biography	Donors	Size	Location	Description of Property
1	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Front of Adams
2	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Back of Adams
3	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Side of Adams
4	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Front of Adams
5	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Back of Adams
6	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Side of Adams
7	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Front of Adams
8	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Back of Adams
9	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Side of Adams
10	Adams	State and National Guard	Adams, John	Adams, John	4' x 6'	Provincetown Memorial Park	Front of Adams

DESCRIPTION: This is an index, compiled by Barbara Rushmore, of all the memorial benches placed in town by the Beautification Committee. Their name, dedication, biography, donors, size, and location are noted.

COLLECTION: [Municipal](#)

FORMAT: Text

SUBJECTS: Death, Dedication Services, Epitaphs, Epitaphs--Massachusetts--Provincetown, Fishing villages--Massachusetts--Provincetown, and Provincetown (Mass.)--History--20th century

DOWNLOAD: [PDF](#)

Screenshot *Memorial Bench Index* (gezien dec. 2023).

Een samenspel van invloeden

Mijn tweede luik traceert vier invloedlijnen die de huidige herdenkingsbankjes mede bepalen. Voor een belangrijk deel gaat het om een voorgeschiedenis, om tradities waarop de huidige bankjes aansluiten.

'De wandeling'

Allereerst noem ik de zogenoemde 'wandeling'. Dat woord 'wandeling' duidt momenteel een min of meer afgebakende handeling aan, een wandeling maken, maar vroeger sprak men over de wandeling als het concrete traject dat gelopen kon worden.

Het is hier onmogelijk om de complexe geschiedenis van 'de wandeling' en de wandelcultuur te schetsen die verbonden is met onderscheiden lichamelijke beweging van mannen en vrouwen, de toe-eigening van het landschap, de ontwikkeling van parken en tuinen, de opkomst van stadsparken en het ontstaan van toerisme en moderne wandelcultuur in ons land. Ik noem slechts enkele krachtlijnen.

Voorgeschiedenis: van binnen naar buiten

De wandeling was aanvankelijk binnen gesitueerd. In kastelen, (stads)paleizen en landhuizen waren er lange door- en rondlopende gangen langs de vele vertrekken die doorkruist konden

worden. Lijfartsen adviseerden lichaamsbeweging en aldus wandelde men over die gangen. Onderweg kon men neerstrijken op de vele vensterbanken. Dat wandelen verplaatste zich in de 16e en 17^e eeuw naar buiten, naar de uitdijende tuinen en parken. Ook kwamen er steeds meer buitenplaatsen waar de elite zich in de zomermaanden vestigde. Het omringende landschap van de landhuizen werd nu ook meer en meer ingericht op het wandelen. Wandelen was voornamelijk een vrouwenzaak, mannen reden paard en voor hen was het terrein buiten de parken en tuinen. Daar werd niet gewandeld maar gejaagd. In de ook in ons land populaire Engelse landschapsstijl in de traditie van de Victoriaans parktraditie (golfweg tweede helft 19^e eeuw) legde men kronkelige wandelpaden aan met verrassende uitzichten en hoogteverschillen. En langs de paden stonden op strategische punten (uitzicht, heuveltjes) bankjes. Die bankjes die ook toen vaak van hout waren zijn natuurlijk niet bewaard. Wel ken ik een stenen bankje dat ooit onderdeel was van zo'n 'wandeling' op het 17^e-eeuwse buiten Kommerrust van Johannes Uijtenbogaert in Naarden.⁸ Van rust is daar nu geen sprake, wel de kommer van dag en nacht voortrazend verkeer op de A1 er vlak langs. Maar het bankje en een piepklein stukje parklandschap met rododendrons is er nog. De mythe wil dat Rembrandt er ooit op heeft gezeten. Op landgoederen werden ook vaak openbaar toegankelijke wandelbossen, graag in de vorm van sterrebossen, aangelegd.

‘Rembrandt bank’ op voormalig buiten Kommerrust, Naarden (foto: P. Post 2023).

⁸ Vgl. E. GROOTHEDDE: ‘Kommerrust’, in *Vrienden van 't Gooi* 29,1 (2024) 25-27.

Stedelijke wandelingen

Vanaf het begin van de 19^e eeuw populariseert de wandeling en gaat de stedelijke burgerij aan de rand van de stad en ook in de stad in nieuwe stadsparken aan de wandel.⁹ Veel niet langer gebruikte vestingwerken kregen de functie van het latere stadspark en zo ontstaan er nieuwe wandelingen.¹⁰ Tal van steden kregen in de eerste helft van de 19^e eeuw ‘wandelingen’: Leeuwarden, Zaltbommel, Middelburg, Amersfoort, Tholen, Purmerend, Leiden, Zwolle, Wijk bij Duurstede.¹¹ In diezelfde periode ontstaan ook nieuwe openbare wandelparken: de Plantage in Schiedam, het Wilhelminapark in Sneek, het Stadspark in Maastricht, de Nieuwe aanleg in Wolvega, de Plantage in Culemborg, het Park in Rotterdam en natuurlijk het Vondelpark in Amsterdam (1864).¹² Banken en bankjes hoorden bij deze wandelingen en parken.

Opkomend toerisme¹³

Voor de verdere ontwikkeling van wandelcultuur en bankjes komt het toerisme in beeld zoals dat zich in de loop van de 19^e eeuw ontwikkelt vanuit met name Limburg, Brabant en de Veluwe. De echte toeristische doorbraak, bezoek op grote schaal aan natuurrijke streken, komt vanaf het begin van de 20^e eeuw op. Eerst gaat het om dagtoerisme, meestal op zondag. Later is er de verblijfsrecreatie door betere verkeersverbindingen (de trein vooral), het structureel hebben van vrije tijd (vakantie) en de invloed van toeristische organisaties. Wat dat laatste betreft noem ik de rol van de ANWB (1883), de Nederlandse Hotelhoudersbond (1890) en de Nationale Bond voor het Vreemdelingenverkeer (1896). Belangrijke invulling van het vakantieverblijf was het wandelen op uitgezette wandelroutes. De VVV's, maar ook hotels en pensions, hadden een breed assortiment aan wandel- en fietsroutes en -gidsjes. Soms waren routes gemarkeerd, maar vaker liep men aan de hand van een gidsje. Ik noemde in de inleiding al het nog steeds bestaande gemarkeerde Voetstappenpad van 27 km rond Hilversum uit 1938/1939. Tot de infrastructuur van die wandelpaden behoorden bankjes, ook nu weer op strategische plekken. Met name de rijke

⁹ Ik herneem hier delen van: P. POST: *Kruisende wegen: over de opkomst van nieuwe pelgrimspaden in Nederland. Een veldverkenning* (= Camino Cahier 5) (Utrecht: Camino Academie 2021), <https://www.caminoacademie.nl/camino-cahiers/camino-cahier-5-kruisende-wegen-over-de-opkomst-van-nieuwe-pelgrimspaden-in-nederland/>, 51-54. Ook herneem ik een deel van de voetnoten hier.

¹⁰ A. VAN DER WOUDE: *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987) m.n. 325-334 ‘de wandeling’.

¹¹ *Ibidem* 328.

¹² Zie inleidend deel ‘De natuur bezworen’, in A.M. BACKER (eindred.): *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur* (3 delen) (Rotterdam 1998) 11-73, hier 43.

¹³ Zie voor uitwerking en literatuur: POST: *Kruisende wegen*, 52-54.

traditie van stenen en houten bankjes in de bossen, heide en vennen rond Oisterwijk is hier begonnen.

Betonnen routemarkering van het Voetstappenpad rond Hilversum. Oorspronkelijk (1938/9) was de voetstapafdruk die van een blote voet met duidelijke tenen, bij latere restauraties werd het meer een schoenafdruk (foto: P. Post 2022).

The Great War

Een tweede belangrijke invloedlijn is de in en na de Eerste Wereldoorlog opgekomen traditie om in Engeland omgekomen soldaten te herdenken door middel van een bank. Overal in Engeland, in steden en dorpen, staan banken en bankjes voor 'hen die niet terugkeerden'. Individuen en groepen worden zo 'in grateful remembrance' gehouden. Ik vermoed dat hier ook de basis ligt om herdenkingsbankjes als een typisch Brits fenomeen te beschouwen. Bankjes als herdenkings-

en herinneringsritueel zijn inderdaad in Engeland alom aanwezig en die bankjes worden nog steeds gekoesterd en onderhouden door de gemeenschap. In alle publicaties over de geschiedenis van herdenkingsbankjes wordt WOI als oorsprong genoemd.¹⁴ Die traditie vanuit de Great War van 1914-1918 straalde vervolgens uit naar andere oorlogen waar Engeland bij betrokken was, en dan vooral de Tweede Wereldoorlog. En in die zelfde context kwamen er oorlogsbankjes in de USA, Canada, Australië.

Banken als eerbetoon

In de 19^e, maar met name in de eerste helft van de 20^e eeuw, kwamen vervolgens in ons land banken, meestal van steen, op als eerbetoon aan notabelen zoals burgemeesters, landeigenaren, bestuurders, fabrieksdirecteuren en het koninklijk huis. De banken werden vaak al bij leven aan doorgaans mannen geschonken bij een afscheid of een jubileum. Bekend zijn de vele Wilhelminabanken geplaatst bij gelegenheid van het zilveren regeringsjubileum van de vorstin in 1923. Meestal worden de banken als dank geplaatst met in de opschriften en toespraken bij de aanbidding steeds ook de dimensie van blijvende herinnering aan de betreffende persoon. Vaak worden de banken in een (stads/dorps) park geplaatst of op een mooi plein. Het is moeilijk het precieze onderscheid aan te geven tussen een dergelijke stenen bank en een standbeeld of monument. Een bank is door vorm en functie wel meer dan een standbeeld deel van het publieke domein, staat ook ten dienste van de gemeenschap. Je kunt er op zitten. Juist dat publieke gebruikskarakter speelt nu veel van die banken parten, ze worden beklad en vernield. Veel banken zijn daarom verdwenen of verplaatst.

Ook in ons land zijn er vele voorbeelden van banken die de Eerste en Tweede Wereldoorlog markeren. Dankbare evacués boden een bank aan aan de gemeente Hulshorst in 1948 en de database van WOII oorlogsmonumenten van het Nationaal Comité 4 en 5 mei telt talrijke banken.

Mevrouw Loes van Wijngaarden-Bakker raakte door de stenen banken bij Oisterwijk zoals de bekende van Tienhovenbank (alweer Oisterwijk in dit verhaal!) gefascineerd door het verschijnsel en legde een collectie met documentatie aan van meer dan 100 van die stenen banken in Nederland. Die collectie is nu ondergebracht in het Meertens Instituut.¹⁵ Of de benaming herinneringsbanken voor deze collectie het meest adequaat is valt te bezien. De meeste banken zijn zoals gezegd gemaakt als dank en eerbetoon aan mensen bij leven (dit dus anders dan bij de

¹⁴ Die publicaties zijn meestal kantenartikelen, blogs e.d. Vgl. H.M.R. WILLIAMS: 'The contemporary archaeology of memorial benches', blog *Archaeology of death and memory, landscape monuments*, 29 juni 2023: [The Contemporary Archaeology of Memorial Benches – Archaeology of death and memory](https://www.archaeologyofdeathandmemory.com/2023/06/29/the-contemporary-archaeology-of-memorial-benches/) (wordpress.com)

(gezien nov. 2024).

¹⁵ <https://meertens.knaw.nl/archive/nieuw-in-de-collectie-stenen-herinneringsbanken/>

houten bankjes die in deze bijdrage centraal staan) en houden vervolgens in tweede en latere instantie de herinnering levend en fungeren dan als gedenkmonument.

Sponsoring

Een vierde en laatste meer algemene invloedlijn zijn de opgekomen moderne vormen van *sponsorship*. We beschreven hierboven al hoe houten bankjes onderhoud vragen en na verloop van tijd aan vervanging toe zijn. Beheerders van natuurgebieden met bankjes, maar ook eigenaren van parken met bankjes, ontdekten vooral rond 2000 sponsoring als weg om de lasten van het onderhoud te dragen. Eerst waren het stichtingen en serviceclubs, erna steeds vaker particulieren die letterlijk een bankje voor hun rekening namen.

Analytische perspectieven

In een derde en laatste luik behandel ik enkele elementen die perspectieven bieden voor een nadere analyse en ook interpretatie van de actuele hausse aan herdenkingsbankjes.

Stoel en bank

Als eerste is er heel basaal het element dat het bankje er is om op te zitten. Daarmee komt een heel fundamenteel antropologisch aspect in het spel. Mensen bewegen (lopen, rennen) of staan enerzijds en zitten of liggen anderzijds bij wijze van ruststand van het lichaam. Zitten is algemeen menselijk, maar tegelijk ook cultureel bepaald. Er waren periodes dat wij half zittend sliepen. En in de moderne westerse samenleving zitten we veel te veel dan goed voor ons is, de verhouding tussen bewegen en ruststand lijkt zoek. Nederland is zelfs Europees kampioen zitten.¹⁶

Die culturele bepaaldheid kan worden geïllustreerd door hoe we het toilet gebruiken. Op plaatsen waar veel Aziaten komen zoals Amsterdam, Volendam, Giethoorn, maar ook universiteiten, wordt met bordjes en stickers duidelijk gemaakt dat wij op de wc *zitten* op de bril en dat het niet bedoeling is op de bril te *hurken*. Ook kenden de romeinen gemeenschappelijke toiletten waar op banken werd gezeten.

¹⁶ <https://www.tno.nl/nl/newsroom/2024/02/nederland-europees-kampioen-zitten/> (gezien dec. 2024).

WC Sticker Tilburg University (coll. P. Post 2023).

En er is het niet onbelangrijke onderscheid tussen een bank en een stoel. Een bank is bedoeld voor het samen zitten van meerdere personen, een stoel is een individuele zitplaats. Door stoelen op een rij te zetten creëer je weer een soort van bank, maar het is toch niet hetzelfde als een bank, zoals blijkt uit het interieur van de protestantse (hervormde/Gereformeerde Bond, nu PKN) kerk aan de Brink in Den Ham.

Interieur PKN kerk Den Ham (foto: P. Post 2023).

Een herdenkingsbankje behoort tot het type (uit)rustbankje in het publieke domein. Het bankje heeft een reeks diffuse connotaties: ontspanning, mooi uitzicht, even genieten, een pauze,

bezinnen. Er is plek voor meerdere personen, hoewel we graag even doorlopen als er al iemand op zit, op zoek naar een bankje dat ‘vrij’ is.

Materieel ritueel

De herdenkingsbankjes kunnen worden gezien als een vorm van materieel ritueel. Het bankje IS het ritueel. Dat sluit naadloos aan bij een belangrijke tendens in cultuurstudie, waar al enige sprake is van wat de *material turn* wordt genoemd. Men heeft volop oog voor de materiële dimensie van rituelen, voor objecten, dingen. De Utrechtse antropoloog Birgit Meyer is momenteel internationaal hier een belangrijke stem¹⁷, maar ook verwijs ik naar eerdere studies naar *material religion/Christianity* en het tijdschrift *Material religion* als podium¹⁸.

Het bankje is dus te beschouwen als een ritueel, als een rituele praktijk om iemand te herdenken, om een gebeurtenis te markeren. Dat gaat dan om het ‘stichten’ of het adopteren van het bankje, maar ook om het erop zitten. Ook worden bankjes vaak ‘geopend’ of ‘in gebruik genomen’. Men brengt op rituele wijze het plaatje op de bank aan of neemt samen met familie en vrienden het bankje voor het eerst in gebruik. Ik zag onthullingen van bankjes door het weghalen van een doek of zeil, het leggen van bloemen op een bankje of symbolisch aanbieden aan een nabestaande. Bij de Social Sofa is er ook het belangrijke proces van het maken van de bank door het aanbrengen van het mozaïek.

Benaming en tekst

Een apart uitgebreid betoog zou gewijd kunnen worden aan de talige kant van de bankjes. Ik hou het hier kort.

Allereerst is er de benoeming. Er zijn verschillende benamingen in omloop: naast herdenkings- en herinneringsbankje (als varianten voor het Engelse *memorial bench*) zijn er verjaardagsbankjes, huwelijksbankjes, natuurbankjes, parkbankjes, bosbankjes, duinbankjes, mijmerbankjes of allerlei dialectvormen zoals het Brabantse *bènkske*.

Ik koos voor deze bijdrage als standaardaanduiding voor herdenkingsbankje en gebruik minder herinneringsbankje. Het gaat niet om een groot of principieel onderscheid, wel zie ik herdenken als een bredere toepasselijke *rituele* categorie dan herinneren.

¹⁷ B. MEYER: ‘Introduction. Material religion – How things matter’, in D. HOUTMAN & B. MEYER (eds.): *Things. Religion and the question of materiality* (New York NY 2012) 1-23

¹⁸ C. MCDANNELL: *Material Christianity: Religion and popular culture in America* (New Haven CT 1995); D. MORGAN (ed.): *Religion and material culture: the matter of belief* (London/New York 2009)

Van belang is ook het verkleinwoord dat doorgaans wordt gebruikt: bankJE. Dat maakt de bank kleiner, dichterbij. Het is minder formeel, bijna koesterend. Ook minder zwaar, toegankelijk, onschuldig bijna. Misschien is het ook wel bedoeld om de mogelijke beladenheid van dood, rouw, verlies rond de herdachte persoon, aangeduid door dat plaatje, weg te nemen of op zijn wat lichter te maken.

Maar het meest in het oog springen natuurlijk de teksten op de bankjes. Daar zien we een enorme variëteit die parallel loopt met hoe wij nu in taal met onze doden omgaan. We spreken over ze van een afstand. We spreken ze direct soms vol emotie toe. En de doden spreken ook tot ons. Dat zien we allemaal op die plaatjes terug.

DEB'S BANKJE

Mocht je soms erg naar mij verlangen..
Loop dan even in de wind, dan streel ik je wangen
DIKKE KUS, DEB

Het bankje van SJAK

Ik hou van jullie allemaal mijn lieve vrienden
Dankjewel & dikke kus
Sjak van de Ven

Alles was perfect...

BAUKE
van den Akker
1965-2019

Ter herinnering aan

Arthur van den Boom (1992-2022)
Hij bedacht op 10-jarige leeftijd het plan voor dit skatepark

"Dit is genieten!"

Dit zijn de woorden van Lilian.
Waren!
22 augustus 1 december 2016

F & H
Hoe ziet het leven
Na de dood voor
Jou eruit?

Op het web gaat een opschrift rond dat waarschijnlijk *fake* is en onderdeel van een traditie van 'fake subversive plaques', maar satire en humor tonen doorgaans aan dat een fenomeen verankerd is in de cultuur:¹⁹

FOR MY LOVE
26.11.53 – 03.04.20
Cherished husband, dad and adulterer
Yes John, I knew

Een bankje voor de dode

En natuurlijk is er de dimensie van verlies, dood, rouw, herdenken. Het bankje als ritueel is vaak te beschouwen als een rouwritueel. Daarbij komt de vraag op die bij onze dodenrituelen vaak wordt gesteld: is het nu een ritueel voor de dode of de nabestaanden? In kringen van uitvaarverzorgers, ritueelbegeleiders en therapeuten hoor ik dominant terug dat het toch vooral riten zijn bedoeld voor de nabestaanden. Maar de traditie, en ook als we nader toezien naar de rituele praktijken rond dood en rouw, tonen toch ook dat de riten en symbolische praktijken zoals de herdenkingsbankjes er ook zijn voor de doden. Ik wijs op het inzicht in actuele *death and dying studies*²⁰ dat riten en praktijken gericht lijken op het koesteren en in stand houden van de relatie met de dode, op *continuing bonds*²¹. De doden zijn present, ze zijn er ook na de dood, we kunnen

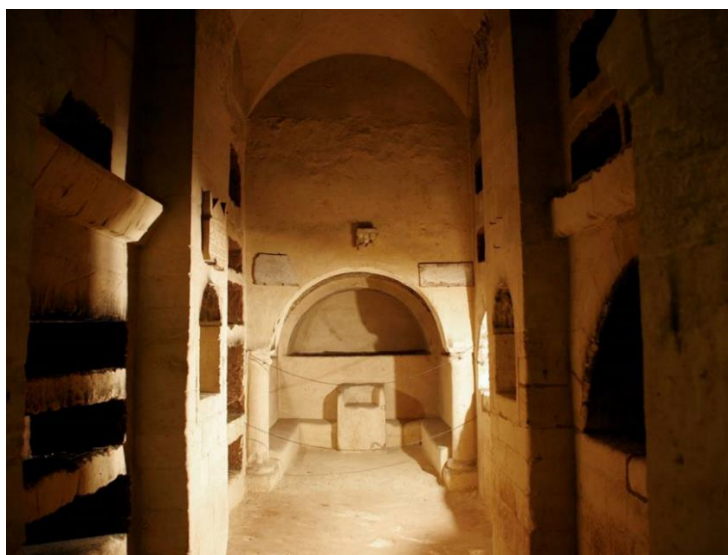
¹⁹ Zie claim in *The Guardian* 25 maart 2024: [‘It’s not Banksy’s; it’s mine’: artist says Bristol plaque to adulterer is a copy | Street art | The Guardian](#).

²⁰ Van de ruime literatuur over onze omgang met de dood noem ik slechts: B. MATHIJSEN: *Making sense of death. Ritual practices and situational beliefs of the recently bereaved in the Netherlands* (= Death Studies vol. 5) (Zürich 2017).

²¹ Trendsettend was: D. KLASS, PH.R. SILVERMAN & ST.L. NICKMAN: *Continuing bonds: new understandings of grief* (New York 1996).

met ze een relatie onderhouden. En aldus zijn die bankjes ook, en soms misschien wel juist, bankjes voor de dode.²²

Dat spel van af- en aanwezigheid via een bank, maar ook een stoel/zetel, staat in een lange rituele traditie. Zo is er het joodse gebruik een stoel vrij te houden voor Elia (er kan altijd ene profeet aanschuiven) en door de culturele diversiteit in onze samenleving is de traditie van de *ancestor cult* weer zichtbaar geworden. Banken en zetels voor de dode bij rituele gedenkmaaltijden en andere herdenkingspraktijken hebben een lange geschiedenis. In de romeinse catacomben zien we banken en *cathedra's* als plekken vrij gehouden voor de overledenen. In de catacombe Maius in Rome zijn wel acht van die zetels of stoelen gevonden daterend uit de eerste helft van de vierde eeuw. In de kopie van een deel van de Maius catacombe in Museum Romeinse Katakomben in Valkenburg zien we zo'n zetel met belendende banken. Maar dit soort aanligbanken voor de dodenmalen zijn breed verbreid in de laatantieke wereld.²³ Ook vloeien zetel en bank vaak in elkaar over. In de rituele ruimtes van de antieke en laatantieke wereld kennen we de *synthronon*, een zetel opgenomen in een bankenstelsel.

Museum Romeinse Katakomben Valkenburg, zetel voor de dode, Maius-katakombe (foto: J. van Aken/Collectie Katakomben Stichting Valkenburg 2010).

²² Vgl. mijn lezing op het symposium 'Leven na de dood' bij het afscheid van prof.dr. Klaas Spronk, PThU, Janskerk Utrecht, 31 mei 2024; P. POST: 'Continuing bonds: signalen van er-zijn na de dood', in *Kerk en Theologie* 76,1 (2024) Dec. 2024 <https://doi.org/10.5117/KT2025.1.004.POST>.

²³ Vgl. P. POST: *De Romeinse Katakomben in Valkenburg. Het verhaal van een unieke kopie* (Nijmegen 2010) m.n. 81-83; voor de Maius katakombe: 97 afb. p. 125.

Buiten

Tot slot noem ik het niet onbelangrijke gegeven dat de herdenkingsbankjes buiten staan, in het publieke domein. Hoewel er dus een directe en emotionele relatie is met een overleden persoon en met nabestaanden, met familie en vrienden, is het bankje niettemin openbaar en voor algemeen gebruik. Dat open staan voor gebruik, iedereen kan en mag erop plaats nemen, is juist deel van het bankje als ritueel. Het bankje wordt aangeboden aan anderen. Dat is onderdeel van de sponsorovereenkomst. Het zich bevinden in het publieke domein, langs wandelpaden of in een park, bestemt het voor gemeenschappelijk gebruik. In dat perspectief bezien heeft het bankje als ritueel een functionele dimensie, het is naast symbolisch ook nuttig. Vaker wijzen ritueel experts op de sterke tendens in onze cultuur om handelingen waaronder ook rituelen nuttig, instrumenteel te maken. Rituelen als nutteloos spel (Huizinga) staat onder druk. De bankjes als functioneel ritueel komen tegemoet aan deze druk.

Voor een verdere uitwerking van dit buiten-perspectief, van de rol van rituelen in het publieke domein verwijs ik naar de nu volgende bijdrage van Irene Stengs.

Coda

Ik begon mijn bijdrage met het signaleren dat je blik, ook de ‘research gaze’, vaak mede bepaald wordt door de actualiteit van je eigen leven, door wat je meemaakt, leest, hoort, ontmoet. Dat gegeven was erg aanwezig toen ik met de herdenkingsbankjes bezig was. Voortdurend waren er bankjes, in krantenberichten, in boeken, gesprekken, op wandelingen natuurlijk, en op tv en films. Een van de mooiste ontmoetingen met bankjes had ik via de documentaire *Walk the Land* van Peter Delpout en Stef Tijdink. Bij toeval (?) zag ik die film op de collectie documentaires van NPO/Start.²⁴ De film gaat over een reis, per trein maar meest wandelend, door de Yorkshire Dales in Noord-Engeland. Bankjes, ook herdenkingsbankjes, zijn er voortdurend in beeld zonder echt het centrale thema te zijn. Dat thema is wandelen en het landschap. En de veranderende toe-eigening daarvan door mensen. De film laat zien hoe bankjes deel uit maken van wandelcultuur en hoe dat wandelen weer verbonden is met ervaren van het landschap. En ook hoe die omgang met landschap ondanks een schijnbaar romantisch continuüm verandert.

Dat perspectief geldt *mutatis mutandis* ook voor mijn verkenning van Nederlandse herdenkingsbankjes. Die zijn als deel van ons verblijf in natuur en landschap een spiegel van onze in beweging zijnde omgang met rituelen in het algemeen en met onze doden in het bijzonder.

²⁴ https://www.npodoc.nl/spel-WO_HUMAN_20010348-2doc-walk-the-land-trailer-.html

Screenshort start trailer van documentaire *Walk the Land* van Peter Delpeut en Stef Tjeldink (Human NPO/2Doc 2022).

Publieke rouw

Voor velen is het belangrijk om na het overlijden van een geliefde gevoelens van verdriet, woede, liefde of onmacht gezamenlijk en publiekelijk tot uitdrukking te brengen. Anders dan de persoonlijke rouw, die het dagelijks leven beïnvloedt, bestaat publieke rouw vrijwel altijd uit (herdenkings)rituelen.¹ Tegenwoordig zien we dit terug in het markeren van plekken waar mensen zijn gestorven met bloemen, knuffels, brieven en kaarsen, het plaatsen van herinneringsbanken, het planten van herdenkingsbomen of het organiseren van ‘paden van rouw’. Dergelijke initiatieven spreken mensen aan omdat ze als rituele handelingen betekenisvol en herkenbaar zijn. Ze blijven overtuigend, omdat ook nieuwere vormen van ritueel altijd in zekere mate teruggrijpen op bestaande tradities. Dit verklaart mede hoe nieuwe vormen van publieke rouw in relatief korte tijd een vanzelfsprekend onderdeel kunnen worden van het herdenkingsrepertoire.

De behoefte om persoonlijk verdriet zichtbaar te maken voor de buitenwereld is van alle tijden en universeel. De manier waarop dit gebeurt, verschilt echter per samenleving en verandert door de tijd heen. Een illustratief voorbeeld uit Europa is de opkomst van rouwkleding: een geritualiseerde manier om rouw te tonen. In de negentiende eeuw bereikte dit, vooral onder de gegoede burgerij, een hoogtepunt met strikte kledingvoorschriften. Aan de details van de rouwkleding kon de buitenwereld aflezen hoe lang geleden iemand was overleden, in welke rouwfase de nabestaanden zich bevonden en wat hun relatie tot de overledene was. Tegenwoordig is het dragen van rouwkleding grotendeels beperkt tot de dag van de uitvaart. De strikte regels rondom rouwuitingen zijn verdwenen, omdat ze haaks staan op hedendaagse opvattingen over rouwen en ritueel waarin vooral de persoonlijke invulling centraal staat. Zo kan iemands sterfdag, los van het gemis dat door de nabestaanden dagelijks gevoeld wordt, overgaan in een herdenkingsdag waarop het verlies in een gezamenlijke bijeenkomst herdacht wordt. Dit kan plaatsvinden in de vorm van een wandeling, een gebed, een diner of een combinatie van verschillende initiatieven.

¹ Rouw/rouwen en herdenken zijn niet geheel uitwisselbaar. Alledaagse rouw die iemand doormaakt na het verlies van een geliefde is geen herdenken. Daarnaast zijn er legio herdenkingen die niet over publieke rouw gaan: de herdenking van de slag bij Waterloo bijvoorbeeld.

Collectieve rouw

In het Nederland van de 21^e eeuw groeit de behoefte om in collectief verband publieke aandacht te vragen voor persoonlijk verlies. Dit kan gaan om het verlies van een geliefde, maar ook om het verlies van gezondheid. De initiatiefnemers combineren doorgaans meerdere doelstellingen: het bieden van steun aan lotgenoten, het vergroten van bewustzijn in de samenleving over de structurele aanwezigheid van bepaalde vormen van verlies, en het stimuleren van betrokkenheid door herdenkingen te koppelen aan fondsenwerving voor een gerelateerd goed doel. Om deze boodschap extra kracht bij te zetten, zetten de betrokkenen vaak hun eigen lichaam in, oftewel ze laten sponsoren via een voor hen bijzondere sportieve inspanning. Iedereen zal de jaarlijkse Alpe d'HuZes kennen, waarbij deelnemers zich laten sponsoren om de top van de berg lopend, rennend (drie keer) of fietsend (zes keer) te bereiken onder het motto 'opgeven is geen optie'. De deelnemers laten zich sponsoren door vrienden en familie, en het ingezamelde geld gaat naar het kankeronderzoek van het KWF. Volgens hetzelfde format worden er jaarlijks inmiddels tientallen sportieve sponsor-uitdagingen georganiseerd, gebeurtenissen die vaak ook verbonden zijn met expliciete herdenkingsrituelen.

Baby Loss Awareness Week

Een concreet voorbeeld is de jaarlijkse Baby Loss Awareness Week, een initiatief waarin wereldwijd wordt stilgestaan bij babysterfte en de impact van dit verlies op ouders, familie en vrienden. De eerste Baby Loss Awareness Week werd in 2002 gehouden in het Verenigd Koninkrijk. Van daaruit werd het initiatief in andere westerse landen overgenomen. In Nederland wordt deze week georganiseerd door de stichting Rouwkost, een stichting die op verschillende manieren ondersteuning biedt aan iedereen die rouwt om het verlies van een kind.

Tijdens de Baby Loss Awareness Week wordt aandacht gevraagd voor de ongeveer 770 baby's die jaarlijks in Nederland overlijden. Het is, zoals de organisatoren het formuleren, een week waarin mensen 'samen opnieuw in beweging komen voor de kinderen die zo worden gemist', oftewel de kinderen die tijdens de zwangerschap of vlak na de geboorte zijn overleden. Het idee van 'in beweging komen' krijgt zowel een letterlijke als symbolische invulling. Gedurende de week, die elk jaar van 9 tot en met 15 oktober plaatsvindt, wordt in Amersfoort een reeks activiteiten georganiseerd.

Een centraal evenement is de zogenaamde 'Rouwkost Run', op de zaterdag van deze week. Deelnemers kunnen zich voor verschillende afstanden inschrijven en ervoor kiezen of ze die willen rennen of lopen. De Loop is ten eerste bedoeld om in collectief verband gevoelens van verdriet en kracht te uiten en daarmee, 'een verschil te maken voor ouders die een kind moeten missen.' Deze ondersteuning krijgt concreet vorm in het goede doel: de deelnemers kunnen hun Loop laten sponsoren via een persoonlijke donatiepagina, uit naam van hun overleden kindje.

Het streven is om op deze manier 770€ per deelnemer op te halen. Dit geld wordt gebruikt voor materialen en projecten die mensen ondersteunen in hun rouw. Daarnaast kent de Baby Loss Awareness Week ook een herdenkingselement: bij het startpunt van het parcours worden gedurende de week 770 stoelen opgesteld, elke stoel een verwijzing naar de voor altijd lege stoel die het overleden kind achter achterlaat. Tezamen, in de publieke ruimte, vormen de stoelen een tijdelijk monument, waarmee ze aan de buitenwereld de anders onzichtbare afwezigheid van deze kinderen voor even aanwezig maken. De tijdelijkheid, ‘plotseling’ staan de stoelen daar, vergroot de mogelijkheid om maatschappelijke aandacht voor en erkenning van het verdriet te genereren, en daarmee ook voor bredere troost en ondersteuning.

Lege stoelen

Met de keuze voor het plaatsen van een exact aantal lege stoelen om het door babysterfte veroorzaakte leed visueel en fysiek tastbaar te maken, grijpt de Stichting Rouwkost terug op een bekende rituele vorm. Deze symboliek werd populair als fotografisch genre tijdens de negentiende-eeuwse Amerikaanse Burgeroorlog, waarbij vrouwen met een lege stoel poseerden om de afwezigheid van hun strijdende geliefde te tonen. De symboliek van de lege stoel wordt mondiaal begrepen.²

In Nederland plaatst bijvoorbeeld ook de Vereniging Verkeersslachtoffers tijdens haar jaarlijkse herdenking op de derde zondag van november een lege stoel voor ieder verkeersslachtoffer: 684 stoelen in 2023. De 120 stoelen die in Noord-Brabant werden geplaatst voor de verkeersslachtoffers uit die provincie, kwamen uit de kringloopwinkel: allemaal verschillend, net als de individuele slachtoffers.

Waarschijnlijk het bekendste voorbeeld van een permanent monument van lege stoelen is ‘The Field of Empty Chairs’ in Oklahoma, waar 168 monumentale lege stoelen de slachtoffers van de bomaanslag op het Alfred P. Murrah Federal Building op 19 april 1995 gedenken. Deze gedenkplek bevindt zich op de exacte locatie van het voormalige gebouw en wordt beschouwd als geheiligde grond. De stoelen staan in negen rijen, waarbij elke rij een van de negen verdiepingen symboliseert. Elke stoel draagt de naam van een slachtoffer.

Wat ‘The Field of Empty Chairs’ onderscheidt van de tijdelijke herdenkingen met lege stoelen, is dat de slachtoffers op één specifieke plek en tijdens een specifieke gebeurtenis omkwamen. Bij verkeersdoden en babysterfte ligt dat anders: deze verliezen zijn niet gebonden aan één moment of locatie, maar vormen een structureel gegeven. Hierdoor verdwijnen ze, voor degenen die er

² Anders dan volwassenen hebben overleden baby's niet de tijd gekregen om een levenspad met eigen gewoontes en voorliefdes te ontwikkelen. Het plaatsen van een herinneringsbank op een favoriete plek van de overledene is voor deze categorie van gestorvenen dus geen geschikte vorm van herdenken.

niet direct mee geconfronteerd worden, gemakkelijk uit het dagelijks leven en blijft het leed dat dit verlies veroorzaakt vaak onzichtbaar.

Herkenbaar patroon

Dit verklaart waarom in Nederland, en andere delen van met name de westerse wereld, een belangrijk deel van de hedendaagse rouw- en herdenkingscultuur volgens eenzelfde patroon vorm krijgt. Nabestaanden zoeken maatschappelijke ondersteuning voor de consequenties van hun verlies door hieraan een collectieve dimensie te geven. Dit betekent dat publieke rouw voor anderen, zowel lotgenoten als niet-lotgenoten, herkenbaar moet zijn als herdenkings- of rouwinitiatief.

Herhaling in de tijd is hier, zoals bij elk ritueel, fundamenteel: Baby Loss Awareness Week (sinds 2002), Borstkankermaand (sinds 1985, internationaal; sinds 2003 Stichting Pink Ribbon in Nederland), Alpe d'HuZes (sinds 2006), Mont Ventoux (sinds 2006), de herdenkingen voor verkeersslachtoffers (de eerste in 1960). Al deze herdenkings- en ondersteuningsinitiatieven voor specifieke groepen overledenen en slachtoffers zijn gekoppeld aan een willekeurig vast moment op de publieke jaarkalender.

Deze ontwikkeling maakt deel uit van een breder proces dat in de 21^e eeuw in een stroomversnelling is geraakt. Vrijwel het volledige kalenderjaar wordt nu op thematische wijze ingedeeld in speciale dagen, weken of maanden. Organisaties, stichtingen en belangengroepen benutten deze structuur om bepaalde maatschappelijke kwesties – meestal met een moreel karakter – onder de publieke aandacht te brengen.

Het gevoel van verlies en verdriet is er elke dag, maar door een specifiek moment in de tijd te markeren – door deze als een 'opgetilde tijd' te beschouwen – creëren mensen een mogelijkheid om er samen bij stil te staan. Door hiervan een publiek moment te maken, geven zij bovendien een boodschap af aan de buitenwereld. Dit geldt niet alleen voor mensen die nog niet bekend zijn met, bijvoorbeeld, Stichting Rouwkost, maar dient ook om ruimte en empathie bij buitenstaanders op te roepen en om aandacht en ondersteuning van overheden te verkrijgen.

Inzet van het lichaam

In de inzet van het eigen lichaam om de beoogde doelstellingen te bereiken, wordt een andere maatschappelijke waarde zichtbaar: de nadruk op het gezonde lichaam. Deelname aan een sponsorloop – door zelf te lopen of een loper te sponsoren – is een manier om morele betrokkenheid concreet te maken. Sponsorlopen kunnen voor vrijwel alles worden ingezet en zijn geschikt voor alle leeftijden. Zo organiseren basisscholen sponsorruns voor nieuwe speeltoestellen op het schoolplein, of rennen vrienden voor het ontwikkelingsproject van een van hen.

Maar de grootste categorie betreft goede doelen die gericht zijn op het voorkomen van ziekten en het tegengaan van voortijdig overlijden. Het lichaam – het gezonde lichaam dat kan rennen, fietsen of lopen – is dus zowel het onderwerp van het goede doel als het middel om dat goede doel te realiseren. De (morele) waarden die velen in de maatschappij toekennen aan sport en gezondheid, komen hier samen. Rennen, lopen, zwemmen of fietsen zijn, als onderdeel van een gezonde levensstijl, manieren om te laten zien dat ‘we’, om de woorden van Stichting Rouwkost te gebruiken, bereid zijn om voor anderen “in beweging te komen.”

Deze betrokkenheid en de inzet van het eigen lichaam kunnen ver gaan, zoals bijvoorbeeld de inspanningen van langeafstandswemmer Maarten van der Weijden laten zien. Zijn gesponsorde openwater-monsterzwemtochten ten bate van leukemieonderzoek, waarbij vooral zijn Elfstedenzwemtocht (eerste poging in 2018, succesvolle poging in 2019) tot de verbeelding sprak, zijn ingegeven door een persoonlijk schuldgevoel, omdat hij de ziekte wel overleefde.

Om de publieke aandacht steeds opnieuw te kunnen trekken, moet Van der Weijden zichzelf bij elke zwemtocht weer overtreffen. Paradoxaal genoeg zijn dergelijke inspanningen, zeker voor mensen die er niet goed voor trainen, maar zelfs voor Van der Weijden zelf, juist weer ongezond.

Over de sprekers

ANEMOON ELZINGA en ARJAN BERKHUYSEN: initiatiefnemers van de *Walk of Grief*, Rouwpad Terschelling.

DAMIAAN MESSING: ritueelwetenschapper, initiatiefnemer van de *Walk of Wisdom*.

BABET TE WINKEL: auteur, humanistica en rouwbegeleider, oprichtster rouwplatform Verlieskunst.

RIENT PLOEGER: caminopelgrim.

ERNA ESKES: wandelcoach, Doetinchem.

FRANCY DERICX: uitvaartbegeleidster, Tilburg.

PAUL POST: em.prof. rituele studies.

IRENE STENGs: bijzonder hoogleraar Antropologie van ritueel en populaire cultuur aan de VU en senior onderzoeker etnologie aan het Meertens Instituut (KNAW).

Colofon

Het symposium *Paden van Rouw* werd georganiseerd door de Camino Academie en de Funeraire Academie.

De organisatie was in handen van een werkgroep uit beide academies bestaande uit Laura Cramwinckel, Martin Hoondert, Chris Strijbos en Paul Post.

Basistekst van het verslag werd gemaakt door Wiep Koehoorn, bewerking en redactie Paul Post.

Foto's bij het verslag werden gemaakt door Miriam Van Beurden. De foto-impressies van de *Walk of Grief* door Isabelle Renate la Poutre.

De afbeelding op het voorplat is gemaakt door Laura Cramwinckel met behulp van AI.

De *Camino Cahiers* worden uitgegeven door de Camino Academie.

De Camino Academie is sedert de oprichting in 2013 een platform waar wetenschap en pelgrimspraktijk elkaar ontmoeten in de gedeelde interesse in de camino naar Santiago de Compostela en bedevaart- en pelgrimagecultuur in brede zin. De Camino Academie stimuleert en coördineert die ontmoeting en geeft die vorm via expert meetings, symposia en festivals, onderzoek en documentatie, uitwisseling en informatie. De Camino Academie werkt structureel samen met het Nederlands Genootschap van Sint Jacob.

Voor meer info: www.caminoacademie.nl

ISSN 2588-9869

Versie 2025-02-19

© 2025 Alle rechten voorbehouden. Camino Academie www.caminoacademie.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.